

СХВАТАЊА СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА О ЗАДРУГАМА И ЊИХОВОЈ УЛОЗИ У ДРУШТВЕНОМ ПРЕОБРАЖАЈУ

Уводне напомене. У разматрању схватања Светозара Марковића о задругама потребно је дати неколико претходних напомена без којих не само да се не би могла разматрати наведена схватања већ се не би могао ни правилно оценити њихов значај за његову целокупну концепцију друштва.

На првом месту треба истаћи да је његово схватање задругарства тесно повезано са схватањем друштвеног преображаја. Тиме је он наставио традицију свих оних мислилаца који су, вочивши подвојеност и расцепаност свих облика класних друштава, тражили решење за бољи живот људи у преображају друштва и изградњи нових друштвених односа. У том духу је изградио сопствену визију новог друштва, која се састојала у стварању социјалистичке заједнице слободних људи и произвођача. Управо у стварању такве заједнице требало је да задруге одиграју одлучујућу улогу, јер би се кроз задругарство временом социјалистичка држава стопила са друштвом и претворила у једну велику заједницу живљења, којој би основни и императивни циљ био да слободом удруживања остварује срећу и напредак својих чланова. На овакву концепцију имала су знатни утицај различита схватања друштва и задругарства у Европи, што нарочито треба имати у виду када се говори о оригиналности његових решења. У тај сложени однос утицаја, ма колико занимљив био, не можемо овде улазити, сем што ћемо на неким кључним местима указати на њих

По многим мишљењима (а и нашим) одлучујући утицај на формирање наведених схватања имале су прилике у Србији његовог доба. Овде ће оне бити разматране само у оној мери, у којој је то потребно за објашњење задругарства.

Напокон, хтели бисмо да истакнемо да је његово схватање концепција државе и друштва врло сложено и широко замишљено, али да смо из те сложене целине издвојили само оне моменте који стоје у непосреднијој вези са задругарством.

Схватање друштвеног преображаја и улога задругарства уопште. Своје схватање Марковић је изградио уочавајући промене које су се догодиле у друштвеном развоју Србије од другог српског устанка до ње-

гових дана. Из читавог низа критичких запажања о том развоју и променама које су уследиле, чини нам се да су најважнија два процеса:

1. изградња и деловање српске државе, и
2. продор капиталистичких односа путем облика првобитне акумулације капитала.

Управо се у анализи Марковићевих схватања јасно показује да је на критици централистичке државе и свих њених установа настала идеја друштвеног преображаја, а на уочавању продора нових односа улога задругарства.

Потребно је одмах, истаћи да је Марковић критику српске државе поставио у један шири теоријски оквир анализе класног карактера државе уопште, истакавши као најважније моменте њену експлоататорску функцију и поделу друштва на класе: „У данашњој европској држави огледа се она иста подела на класе што постоји у економским одношајима појединаца. Једна класа-буржоазија која има богатство и образовање у својој власти та има и власт политичку. Државни поредак није ништа друго већ уређење буржоазије над осталим народом... (1) Мада је уочито да у Србији прилике нису биле истоветне, он је истакао да је сличност постојала, већ од првих дана стварања српске државе, када је почело раслојавање српског народа, условљено разним видовима државне експлоатације. Пљачка, насиље, захватање земље, зеленашење, корупција и мито државних органа, затим државни зајмови, намети и порези не представљају пролазну случајност већ, напротив, принцип државно-класне експлоатације. Марковић је уочио да је управо српска држава преко својих органа, као монопол насиља одређеног слоја, вршила такву експлоатацију, те се детаљно, и са доста критичког жара, оборио на све њене установе, како политичко-идеолошке тако економске, социјалне, културне итд. Али, раслојавање српског друштва он није објашњавао само процесом државне експлоатације већ и продором нових — капиталистичких односа, који су у почетку споро а касније све брже, почели да се увлаче, кроз првобитну акумулацију капитала, у привредни и друштвени живот. Првобитна акумулација капитала јавила се у Србији путем продора новца и трговине, имајући као најважнију последицу отварање спољног и унутрашњег тржишта. Изразито пољопривредни и натурални тип производње какав је постојао у породичној задрузи почео се полако ломити у условима производње за новац — производње робе за тржиште. У ствари, породична задруга која је као основа имала производњу за сопствене потребе тиме је нужно била осуђена на пропаст. О том значајном процесу Марковић каже: „У земљорадњи где је главни приходни извор земља и рад потребна је често узајамна помоћ других чланова... али сад је била нужна промућурност, спекулативни предузимачки дух... отуда настаје општа тежња за раздрукивањем почиње леоба задруга и оделито газдинство. Са оваквим погледом на економске одношаје морали су изчезнути сви пређашњи патријархални одношаји који су постојали у задрузи.“ (2)

(1) С. Марковић „Савремена буржоаска држава“. Раденик бр. 5, 1871. год.

(2) С. Марковић „Целокупна дела“ свеска 1, стр. 86, Бгд. 1911.

Нови измењени односи захватају све облике производње како пољопривреду, тако занате, трговину итд., производећи различите последице. Најважније су, свакако, даље раслојавање становништва, и развој градова који постају носиоци нових и динамичних односа. Марковић је уочио да нови друштвено-економски односи убрзавају даљи развој државе која, са своје стране, различитим мерама убрзава продор нових односа. Неминовност таквог развоја друштвено-економских односа, а и повезаности са општим друштвеним развојем за њега је очигледна, те у том смислу и закључује да: „... код нас се у томе понавља, оно што се давно свршило у Европи... код нас наместо патријархалног газдинства у коме свака кућа производи све што јој треба почиње се развијати новчано газдинство... ово газдинство је нераздвојно скопчано са друштвеним и државним развитком сваког народа.“⁽³⁾

У вези са овим критичким запажањима он развија своје схватање друштвеног преображаја и то: 1) у правцу политичко-административне реформе постојеће државе на основу децентрализоване и самоуправне федерације општина и срезова, и 2) у правцу социо-економског преображаја на основи организација задруга. Ова подвојеност само је привидна јер су суштински то два правца друштвеног преображаја који представљају логично јединство.

Најзначајнија идеја у схватању државе јесте да она преображајем, пре свега, мења експлоататорску суштину и постаје социјална, а одређујући појам социјалне државе, Марковић даје основне карактеристике будућег друштва; „Социјална држава је друштво, основано на општем договору свију чланова тога друштва. Народ мора уништити сва права и привилегије које су постале силом и развиле се и утврдиле давношћу. Држава се мора основати на начелу суверенитета а унутрашње устројство на начелу самоуправе и начелу избора. Народ се мора постарати да сваки члан друштва буде у исто време и произвођач, он се мора постарати да укине све сталеже у друштву: На тај начин народ иде сигурним путем потпуној социјалној држави где нема поданика и владе.“⁽⁴⁾

Основна ћелија друштва била би децентрализована, самоуправна општина чији елементи одражавају суштину социјалне државе. Но, Марковић је свестан да организација општина чини само први корак у друштвеном преображају, те стога истиче, као много важнији корак, промену основних економских односа, путем оснивања разноврсних задруга. Потребно је истаћи да су осим самоуправе као суштинског елемента формирања општина и задруга, потребна још два битна предуслова, и то: колективно власништво над средствима за производњу и колективни рад. На тај начин општина, и нарочито срез, као јача социјална јединица у друштвеном и економском смислу, оснивале би задруге различитих врсти и истовремено би се створио чврсто интегрисани систем социјалне заједнице. У том смислу Марковић каже „Задруге за производњу — земљорадничке, занатлијске, индустријске разгранале се и ра-

(3) Ibidem, свеска 1, стр. 75.

(4) С. Марковић „Социјализам“, Рад бр. 20, 1874.

шириће се, ступаће једна са другом у савез за рад различитих послова и потреба и тако обухватиће поједине општине а можда и целе срезове". (5)

Основно је да Марковић није задругу схватио само као економску установу друштвеног преображаја већ првенствено као основну ћелију друштвеног живота и овај моменат истакао као примаран при одређивању појма задруге: „Дружине су груписане по струкама али оне нису опет просте произвођачке асоцијације. Оне као год и општине дужне су по општем закону да примају нове чланове у свој круг, оне имају да се брину о школи и просвети да врше извесне јавне послове, једном речју ту се све слива у ... државне и друштвене руке. Према томе колективна задруга је управо једна социјална јединица, основни елемент из ког се склапа цело друштво. (подвукао В. М.). (6)

Стога, не само да суштина општина и задруга постаје истоветна већ и држава постаје исто што и друштво, наиме, она постаје организовано друштво „велика задруга“ кроз систем општина, срезова и задруга. „Установна државе истиче он којој је главна циљ да друштвеном снагом... регулише борбу појединаца преобраћа се у задругу или савез задруга — у којој људи заједнички производе, васпитавају се и помажу. У тој задрузи нема ни преступа ни парнице па према томе ни власти ни државне силе, осим јавног мњења. Одношаји појединаца једног спрема другом и спрема целог друштва тако су слободни као уопште сви приватно-друштвени одношаји.“ (7)

Да се приметити да је основни циљ Марковићевих разматрања друштвеног преображаја и стварања новог друштва врло сличан са основним циљем новог друштва које је изнео Маркс у „Комунистичком манифесту“ где је истакао да стварање услова за развитак слободне личности представља услов развитка за све. Следећи Марковићев навод показује сличност њихових мишљења: „Договор слободних личности све се више признаје као основ свију друштвених одношаја. Људи све више осећају потребу не само да сами буду личности равноправне и слободне већ и да све друге личности достигну исти ступањ развитка... Једном речју свуда се јасно показује онај пут који води потпуној равноправности и слободи што се може остварити само у новом друштву на новом темељу. (подвукао В. М.) (8) Дакле, најзначајнији циљ задругарства а уједно и друштвеног преображаја јесте стварање услова за слободно удруживање људи.

Из претходних разматрања могло би се закључити да је Марковићево схватање друштва и задругарства тесно повезано али и да оно има у неку руку изразито визионарске карактеристике. Свакако да то не би било сасвим тачно уколико не би истакли да је задругарство схваћено и на један реалистичнији начин, што је било условљено чињеницом да је Марковић у постојећем облику задруга, породичној задрузи у првом реду, видео образац за страдање задруга на новим основама. Управо у

(5) С. Марковић „Целокупна дела“ свеска 2. стр. 47.

(6) С. Марковић „Социјализам или друштвено питање“ Рад бр. 14, 1874.

(7) С. Марковић „Целокупна дела“ свеска 5. стр. 210.

(8) IBIDEM, свеска 5. стр. 211.

том настојању он је пошао од тврђе да свака земља поседује специфичности друштвеног развоја те да је потребно да се мењање задруга у идеални образац, ако тако можемо рећи, изврши на неким националним особинама. По његовом мишљењу овај процес промене постојећих задруга био би заснован на савременом друштвено-економском развоју и темељу научних достигнућа. Прелазећи на различите облике задругарства настојаћемо да укажемо на ове значајне моменте Марковићевог схватања задруга.

Произвођачко задругарство — задруге на селу. Велики број Марковићевих противника оштро је критиковао његово схватање произвођачког задругарства на селу а било је и таквих који су тврдили, да не само што није дао ништа оригинално и ново, већ да се овом врстом задругарства није ни бавио. Ове тврђе су у најмању руку нетачне. Чињеница је да се Марковић није првенствено бавио задружним покретом на селу, али из тога не произилази да се њиме уопште није ни бавио. Приликом разматрања овог питања често се испушта из вида да је Србија тога доба представљала изразито пољопривредну земљу са 90% сељаштва, те је с обзиром на те околности, како Скерлић истиче, Марковић сматрао сељачко питање најважнијим — капиталним. Стога није случајно што је Марковићев политички рад био везан за село и може се слободно рећи да је био усмерен на изналагање пута за бољи живот сељака. Напокон, не треба заборавити оно што је основно, да је у општој поставци о задругарству и друштвеном преображају непосредно или посредно укључено разматрање свих друштвених односа на селу. Наравно, ако прихватимо да је Марковић имао концепцију произвођачког задругарства на селу, што је неоспорно, онда можемо оцењивати да ли је та концепција оригинална или није. Очигледно је да су то две различите равни научног посматрања.

Оно што је основно у његовој поставци о задругама на селу јесте да оне произилазе из основних начела и циљева друштвеног преображаја. При томе треба истаћи оно што смо већ навели, да је Марковић инсистирао да заснивање пољопривредне производње у Србији треба да почива на постојећим народним установама. Пресудан утицај на овакво његово схватање имали су руски социјалдемократи а посебно Чернишевски са својим схватањима о руским народним установама „Артељу” (задрузи колективног рада) и „Миру” (задрузи колективног власништва на земљи). Марковићу је овакво схватање одговарало, утолико пре, јер је сматрао да су прилике у Русији и Србији скоро истоветне. То је полазна основа а истовремено ту се осећа највећа утицај схватања Чернишевског. У српској породичној задрузи он је нашао установу у којој су сачувани како колективни рад тако и колективно власништво на земљи. Она му је послужила као узор за стварање произвођачких асоцијација и то, чини нам се, првенствено као узор за стварање произвођачких асоцијација на селу јер им садржински најбоље и одговара. Али, Марковић је полазећи од оваквог становишта отишао доста даље од Чернишевског, развио је своје схватање у више праваца и допунио низом нових елемената.

Српска породична задруга. Марковићев однос према породичној задрузи није једноставан, како су то многи сматрали, бар не у том смислу да је сматрао да је треба једноставно „васкрснути“. Позадина односа према породичној задрузи је доста дубља и заснива се углавном на чињеници да она, као посебни облик људског удружења, садржи низ позитивних особина у економском и социјалном погледу. Тако на пример он истиче: „Ваља разумети право значење задружне производње, ваља разумети основна начела асоцијације која једино могу да реформишу савремену народну привреду... под задружном производњом ваља, дакле, разумети не само удружени рад и капитал него што је најважније удружену љубав и узајамност свих чланова... једном речју: задруга српска без њених патријархалних мана то ваља да је угледа асоцијацијама у нашем народу... први практични задатак у економској реформи код нашег народа то је дакле ширење такве задруге.“ (9) Марковић је нагласио на овом месту неке основне економске и социјалне елементе, који ће му послужити као узор за формирање задруга, посебно пољопривредних асоцијација. Са економског становишта битно је да је задруга: „... првобитна асоцијација за производњу и потрошњу у исто време. То је економска црта којом се задруга одликује од свију савремених дружина за производњу и потрошњу.“ (10) Ово је непосредно повезано са схватањем да у социјалистичком друштву општина треба да у материјалном погледу постане толико развијена да сама производи све за своје потребе, а само разменом добија оне производе које није у стању да произведе.

Међутим, за њега су социјални односи који владају у задрузи исто толико значајни као економски ако не и значајнији. Битна је, пре свега, колективност живљења и рада која се огледа у бризи за сваким чланом колектива, затим, сви друштвени односи који се заснивају на разумевању, општој узајамности љубави, чиме је избегнута нетрпељивост и неслагање. Напокон, чињеница да сви чланови колектива могу да утичу и заједнички доносе одлуке од основне важности за задругу чиме је сваки члан на изванредан начин слободнији и спремнији да у сваком тренутку помогне њеном опстанку.

Но, да се не би овакво његово схватање тумачило као идеализација породичне задруге, треба рећи да је потпуно свестан њених основних недостатака, како у економском тако и социјалном погледу. Он је схватио да је пропадање породичних задруга повезано са продором робно-новчаних односа и њено неприлагођавање тим односима означио као главни економски недостатак: „... по своме строју породична задруга не би била кадра да произведе све намирнице и то је узрок што она пропада са развојем цивилизације.“ (11)

И у социјалном погледу он је учио низ слабих страна породичне задруге, као на пример, патријархални ауторитет старешине задруге, потчињеност младих старијима, бесправни и ропски положај жене итд. С тим у вези треба истаћи да не стоји тврдња С. Јовановића да је породич-

(9) С. Марковић „Савремена начела народне привреде у односу на наш народ“ Летопис Матице српске, књига 358, свеска 213.

(10) С. Марковић „Целокупна дела“ свеска 6, страна 23.

(11) *IBIDEM*, свеска 6 стр. 25—26.

на задруга у Марковићевом схватању била идеализована и глорификована. Прво, Марковић је био начисто да је време породичне задруге прошло и да се не може вратити али и друго, што је много важније, да патријархално друштво не може да буде по својим основним и божићним друштвеним односима основа изградње социјалистичког друштва. Говорећи о будућем комунистичком друштву он је то најјасније изразио следећим речима: „За доказ да комунизам значи потирање слободе личности обично се наводе нека патријархална ... друштва као што је нпр. спартовско и руско и др. Очеvidно, овде постоји тиранија друштва над личношћу, не због комунизма у имању, већ због тога што се сами људи сматрају као предмет својине, што је старешинство у патријархалном друштву уопште скопчано вазда са неограниченом влашћу над целим друштвом. Неслобода ту долази од патријархалних одношаја, а не од комунизма”. (12) Ово јасно показује да Марковић није могао имати само за узор породичну српску задругу која је била оличење патријархалних односа. Сумње нема јер он јасно истиче да „управо је тип демократског друштва — асоцијација а патријархалног породица.” (13)

Међутим, ови моменти су важни не због негирања тврдње С. Јовановића, већ због тога што се јасно уочава да Марковић сматра да је асоцијација виши облик људског удруживања, а самим тим да се суштински разликује од породичне задруге. Управо је асоцијација онај образац којем он тежи у својем схватању задруге. То се јасно показује када Марковић одређује које су основне разлике између нове асоцијације и породичне задруге. „Очеvidно у друштву где постоји општинска својина, моба, позајмица ... потребан је само један корак даље па да се организује производња у великој размери, да се у тој великој производњи примене сва научна открића која увеличавају производњу. (14) Дакле, не патријархална задруга са ситном производњом за сопствене потребе, већ крупна задруга. Идеја крупног начина производње, или како сам Марковић каже „велико газдинство”, то је онај нов елемент, то је оригинална комбинација народних установа и научних достигнућа у заштивању сеоског задругарства.

„Крупно газдинство”. Своје схватање о крупном начину произвођења, Марковић је изградио у једном горућем спору свога времена. Мишљења економиста била су подељена у питању власништва на земљи и величине земљишних поседа јер су једни сматрали да ће упоредо са развојем друштва ишчезнути приватна својина и ситни земљишни посед, а други супротно. Марковић је у основи заузео слично становиште које су имали Маркс и Енгелс, а које се састојало у томе да продукциони односи који владају у индустрији када се увуку у пољопривреду дају сличне резултате од којих је најважнији стварање крупних земљишних поседа. У том смислу он закључује: „У манифактури и индустрији показује се јасна чињеница да је машинско-фабричко произвођење нераздвојно скопчано са великим газдинством... Исто тако стање морало би

(12) С. Марковић „Сабрани списи” Бгд, Култура 1960. књига I страна 350.

(13) С. Марковић „Целокупна дела”, Свеска 6, Бгд, 1911, стр. 131.

(14) IBIDEM, свеска 6, страна 144.

наступити и у земљорадњи чим би се развила у њој машинска производња. Савршенији начин производње захтева да се организује снабдевање и радна снага у једну целину. Питање о примени машине у земљорадњи управо је питање о великом газдинству.”⁽¹⁵⁾ Предности оваког начина организовања производње, по њему, јесу у подели и рационализацији рада, класификација земље према квалитету и положају, примени агротехничких и мелиорационих мера, бубрењу, исушавању, вештачком наводњавању, сконцентрисаности сировина и радне снаге, кооперацији итд.

Али у разматрању крупног производњења Марковићу се наметнуло питање: под којим условима може овакав начин производње бити користан за друштво, јер је у условима приватне иницијативе и својине баш тај начин водио све већој беди и отуђености радника. Његов одговор је: „дакле стоји тврдо да велико газдинство свугде сатире у слободној конкуренцији мало газдинство, а исто тако да је велико газдинство напредак човечанства... С друге стране политичка економија нас учи да је за производњу најкорисније да радник у исто време буде „владалац оруђа за производњу“... Дакле велико газдинство и радник сопствени госа ето шта захтева економска наука у име напретка.”⁽¹⁶⁾

За социјалистичко друштво оваква организација производње имала би значајне економске последице које би се састојале, пре свега, у зближавању индустрије и пољопривреде. Социјалне последице су још значајније јер „зближавањем индустрије и земљорадње потиरे се разлика између вароши и села ... уништава се ова друштвена разлика ... а за њом морају доћи све измене у образовању и начину живота. Једном речју, преображајем земљоделске производње и индустријом, мења се и спољни облик друштва и његов унутрашњи склоп.”⁽¹⁷⁾

Из ових разматрања јасно се уочава улога задругарства у друштвеном преображају, јер се управо организовањем задруга као облика производње, мења целокупни друштвено-економски систем. Да закључимо — сматрамо да сви ови моменти представљају оно што је оригинално и ново у Марковићевом схватању производачког задругарства уопште, а посебно задругарства на селу.

Произвођачко задругарство — задруге у граду. Марковић се посебно оријентисао на занатске задруге у граду и значајно је да је при том пошао од чињенице да су развитак мануфактуре, а са њом и индустрије, међусобна конкуренција, и предност крупног начина производње основни узроци пропадању занатства. Да би се то спречило он сматра да је: „... прави пут да се наши занати а с њима и наше занатлије подигну, оснивање производачких задруга.”⁽¹⁸⁾

Поставља се кључно питање да ли је Марковић сматрао да се заиста може спречити пропадање занатства, утолико пре, јер је, како смо истакли, видео неминовност те пропасти под ударом индустрије. Међутим, важно је рећи да је насупрот неким теоретичарима занатског за-

⁽¹⁵⁾ С. Марковић „Начела народне економије”, Бр. 1874, страна 135.

⁽¹⁶⁾ С. Марковић „Целокупна дела”, свеска 3, страна 110.

⁽¹⁷⁾ С. Марковић „Начела народне економије”, страна 144—147.

⁽¹⁸⁾ С. Марковић „Задатак наших дружина”, Летопис Матице српске, свеска 2/3, страна 358.

другарства који су кроз стварање занатских задруга гледали да очувају еснафску структуру и хетерогени начин производње, па чак говорили о задрузи као „еснафу“ будућности, он сматрао да такве задруге треба да изврше само предрадњу у стварању индустријске производње што се уочава из следећег става: „По овоме ми сматрамо удруживање наших занатлија у Србији само као прелазно стање као пут да дођемо до индустријске производње. Оно је најбољи начин да се занатлије васпитавају за заједничку производњу, ту им је најбоља школа да се сами спреме за управљаче и организаторе великих радионица.“⁽¹⁹⁾ Ту је и главно тежиште Марковићевог схватања — стварање крупних индустријских предузећа. Управо да би постојеће задруге постале индустријска предузећа он сматра да се нужно морају извршити промене у прилагођавању начелима социјалистичког задругарства: колективности рада и средстава за производњу.

Основне измене биле би на плану својине задруге, где би се постепеним увлачењем целокупног капитала појединаца стварали услови за колективну својину. Да би колективно привређивање постигло боље резултате потребно је мењати базичне односе у задрузи и то ка све већој самоуправности, што значи да би све већи број чланова имао прилику да буде члан у највиши демократски орган задруге и то без обзира на имовину. Принцип промене одборника, бесплатност функције, јавност расправљања и одлучивања на свој начин би даље доприносили демократизацији задруге. Најинтересантнији је принцип награда према раду, који би по Марковићевом мишљењу требао да буде једно од основних начела колективног привређивања. Свакако да би се једна од најзначајнијих измена односила на увођење општег, научног и културног образовања као основних функција задруге. У том смислу, Марковић закључује да таква задруга: „... то је жива слика потоњег целокупног друштвеног уређења.“⁽²⁰⁾

Треба истаћи да у овако заокруженом, индустријско-пољопривредном систему социјалистичке производње, начин, организација и живот задруга суштински зависе од кредитно-новчане политике друштва, а управо разматрањем о кредитним задругама Марковић улази у анализу најбитнијих економских услова друштвеног преображаја.

Кредитно задругарство. Марковић је своје схватање о кредитним задругама израдио супротстављајући их већ постојећим удружењима. При том се чини значајним:

- 1) Покушај да се изнесу све слабе стране већ постојећих удружења.
- 2) Да се нађе најприличнији начин и облик за формирање кредитних задруга према датој концепцији друштва.

Са тих основа оштро је критиковао разне облике акционарских друштава, завода, штедионица, сматрајући да оне имају првенствену улогу експлоатације и сталног репродуковања капитала. Као облик који има најмање недостатака истиче „вабевине“ које су погодне, утолико што

(19) IBIDEM, страна 358.

(20) С. Марковић „Целокупна дела“ свеска 3, страна 23.

сиромашним члановима пружају помоћ без велике камате и у оно време када им је она најпотребнија. Неки критичари сматрају да су „вађевине“ главни облик његових кредитних задруга. Међутим, чини нам се да је Марковић свој однос према постојећим кредитним удружењима, а посебно своје схватање будућег кредитног удружења најбоље сам одредио: „Ми не говоримо опширно о овим заводима код свију добрих страна због тога што имамо у виду другу установу која има уједно све врлине банке, штедионице и вађевине, а нема ни једну њихову ману. То су наше окружне штедионице“. (21) Ово схватање треба мало шире образложити и при том уочити да је он, полазећи од схватања општина и срезова, и њихове материјалне основе истакао као примаран моменат самофинансирање које у условима самоуправљања треба да пређе из државних у друштвене руке. Начин финансирања би се остварио формирањем банака које би се уједињавале у једну централну федералну банку. Значи, у складу са својом визијом будућег друштва Марковић сматра да целокупно друштво оснива кредитна удружења — у ствари банке. Таква кредитна удружења не би била ништа ново, већ само промењене постојеће општинске штедионице: „У самој ствари ови нови заводи које ми називљемо Народне банке биле би наше окружне штедионице само у нечему дотеране и усавршене.“ (Подвукао В.М.) (22)

Марковић је доста детаљно изложио не само начин формирања народних банака већ и све важније функције у односу на друштво. Најинтересантнији је, свакако, однос банака као облика кредитних задруга према осталим задругама. Основно је да се променом друштвено-економских односа мења изразито експлоататорски карактер кредитних задруга у односу на остале облике задругарства: у ствари, главна улога банака као облика кредитних задруга огледала би се баш у помагању и развијању народне привреде, путем кредитирања свих задруга. Кредитирање би било постављено на економске основе и било условљено продуктивношћу задруга и материјалном гаранцијом општина. С друге стране, систем кредитне политике омогућио би да банке не само финансирају задруге већ и постану „тржишта“ за откуп и размену произведене робе. Помоћу већња статистике производње и друштвених потреба кредитна удружења би настала да пласирају произведену робу.

Овако схваћене банке — удружења су много шире и сложеније одређена него што су то проста кредитна удружења. То је, у ствари, систем економске политике друштва, те нам се чини да разматрајући његово схватање кредитних задруга морамо имати у виду да су оне најтепше повезане са економским и друштвеним преображајем.

Потрошачко задругарство. Потрошачким задругама Марковић није наменио неку знатнију улогу у друштвеном преображају стога, што је сматрао да у капитализму оне имају једино за циљ поправљање економског стања сиромашнијих слојева. Та удружења су настала из потреба да се реше секундарне социјалне последице а не оне примарне противу-

(21) ИВИДЕМ свеска 3, страна 49.

(22) ИВИДЕМ, свеска 2, страна 37.

речности настале у процесу друштвене производње. Управо у својим теоретским расправама он је овим удружењима посветио врло мало простора, али се практично њима доста бавио и био организатор „Прве дружине за потрошњу у Београду”. Разлог овој појави је јасан утолико јер су сви остали облици задруга били тесно повезани са радикалним мењањем друштва. Прилике у Србији нису дозвољавале озбиљне друштвене промене; и стога се Марковић одлучио да практично покуша са оснивањем потрошачког задругарства док се не створе бољи услови. На формирање и организацију ове задруге пресудан утицај имале су већ постојећа удружења а нарочито задруга „Рочделских пионира”. И заиста, ако се погледају „Статути I дружине за потрошњу у Београду” може се уочити да су сви њени принципи обрађени у задружној литератури а и раније практично примењивани. Међутим, мора се истаћи оригиналност његовог схватања у одређивању ширине смисла потрошачких задруга, јер су се многи теоретичари ове врсте задругарства ограничавали или на задруге у граду или на селу а он инсистирао да се избегне ова подвојеност: „Ми у томе идемо даље но обичне потрошачке дружине. Ми би желели да саме наше општине нарочито по селима, општинским средствима отварају дућане и да у њима продају члановима општине еспапе под истим условима као и потрошачке дружине” (23)

Такође треба рећи да је потрошачким задругарством Марковић хтео да избегне подвојеност између потрошача и произвођача, и да је њихов материјални положај схватио као целовити друштвени однос.

Завршне напомене. Ово је био покушај да се у најопштијим цртама и што аутентичније изложи схватање С. Марковића. Настојали смо да покажемо целину тог схватања, затим међусобни однос појединих елемената у њему, као и то да је у много чему превазишао своје узоре придавањем широког, јединственог смисла и улоге свим облицима и врстама задруга у друштвеном преображају.

Но, Марковићево схватање има и озбиљних недостатака. Суштински недостатак јесте, свакако, у схватању начина друштвеног преображаја и схватању капитализма. То је познати и често навођен Марковићев став о начину преваладавања капитализма: „За социјални преврат каже он остају код нас два пута, или ће се код нас најпре развити велико газдинство и подела на капиталисте и раднике у производњи и тада ће се социјални преврат извршити на овој историјски спремљеној основи (Резолуцијом, В.М.) или ће сами мали сопственици одбацити приватну својину, па организовати њихову производњу на начелу заједничке својине. Ја држим да је код нас могућ и овај последњи пут. Наш задатак је не да уништите капиталистичко газдинство које у ствари и не постоји, већ да патријархалну својину преобратимо у заједничку и тако прескочимо целу једну епоху економског развитка — епоху капиталистичког газдинства.” (24)

Мада Марковић није противник револуционарних промена у друштву, ипак сматра да су оне у Србији неизводљиве јер не постоји као

(23) IBIDEM, свеска 3, страна 26.

(24) IBIDEM, свеска 7, страна 46—66.

на западу јако изражена подела на капиталисте и раднике, и класни сукоб. У Србији он истиче да масу народа чине ситни сопственици, и да не треба очекивати да ће сами себе експроприсати. Ту је и основна слабост његових схватања, јер како смо раније истакли у Србији тога доба се почео осећати продор капиталистичких односа чији је даљи развој било немогуће спречити. После Марковићеве смрти историја је то најбоље показала, Србија је улетела у кратак али буран период брзог развоја капитализма који је, са своје стране, припремио, кроз развој друштвених супротности, потребну основу друштвеног преврата. Са друге стране, Марковић није у капитализму видео оно најбитније да је он светски процес и да се мора јавити, мада и у најкраћим формама, скоро свугде где за то постоје услови и у оним земљама које су економски, географски и културно били отворени за његово деловање. Утолико је и погрешније његово схватање о прескакању капитализма као и инсистирање на задржавању извесних елемената установа из прекапиталистичке фазе развоја а у првом реду српске породичне задруге. Полемишући о овоме, Енгелс је истакао да је историски немогуће да нижи друштвено-економски систем развика постане основом изградње социјализма. Свака економска формација мора решавати своје властите проблеме и тек када се супротности капитализма буду толико заоштриле и развиле да постану препрека даљем развоју, спрема се основа за његово обарање. По томе, закључује Енгелс, скраћени пут и начин превазилажења капиталистичке производње могућ је тек када она буде превазиђена у „својој домовини” и у „земљама свога процвата”. Тада заостале земље тим примером могу видети како се то ради и тек онда могу да пребу тај скраћени пут развика. Ово истовремено значи да тек када капитализам буде престао бити светски процес, може се говорити о скраћеном и мирном путу друштвеног преображаја! У данашњим условима ово је реално (искуства земаља Азије и Африке речито о томе говори), али у Марковићево доба у Србији за овако нешто услови нису постојали, јер се капитализам тек почео развијати. Ни у земљама где је капитализам поникао, у то доба ситуација није била друкчија, јер ни ту он није достигао своје најбогатије и најизразитије форме.

Из несхватања суштине капитализма произилазе, по нашем мишљењу, и најважнији недостаци Марковићевог схватања задругарства. Док је капитализам неразвијен, са изразито приватном иницијативом и својином, апсурдно је заснивање великих задруга колективне својине. Ниво материјалних снага и односа не дозвољава нити оснивање, нити развој задруга. У даљем развоју капитализма материјална база за оснивање задруга се ствара али су оне осуђене на пропаст јер засецају саму бит капитализма, приватну својину. Држава се на све могуће начине бори против њих, често и незаконским средствима. Задруге су принуђене да се полако или претапају у капиталистичке радионице и трговине или да пропадају. За то постоје не само политички већ чисто економски разлози. Како Кардељ истиче, чињеница да задруга постоји у капиталистичком систему производње принуђује је да производи само на капиталистички начин.

Но, без обзира на све то, дајући историјску оцену Марковићевих схватања, Фридрих Венцал је истакао да су се после Марковићеве смрти у Србији потпуно изгубиле идеје о колективним задругама, али да је деценијама остала и пленила најлибералније умове идеја о самоуправљању. Та Марковићева идеја је данас у социјалистичком друштву постигла своју пуну потврду и смисао.

Др Владимир Милић

РЕЗЈУМЕ

Как Светозар Маркович понимал кооперативы и роль их в общественном преобразовании

Светозар Маркович подходил к пониманию кооперации в тесной связи с своим пониманием общественных преобразований. Кооперативы, по его мнению, должны были сыграть очень большую роль при образовании социалистического содружества; так как являются объединением свободных производителей общества. На этой своей концепции он более широко останавливается при рассмотрении общественного устройства и роли в нем кооперативов. Светозар Маркович особо разработал в рамках производственной кооперации сельские и городские кооперативы, а также уделял внимание и кредитной и потребительской кооперации.

Хотя ему для производственной кооперации в качества примера могли служить, в определенном смысле, существовавшие сербские семейные общины, он под влиянием своего времени все же находил, что суть их следует определять применительно к крупному производственному хозяйству — основе современного создания материальных благ. Самым крупным недостатком взглядов Марковича на кооперацию является его заблуждение, что кооперацию и социализм вообще, в то время, можно было ввести мирным путем в рамках существовавших капиталистических производственных отношений.

SUMMARY

Svetozar Markovic's View on Co-operative Societies and Their Role in the Social Transformation

Svetozar Markovic's view on the system of co-operative societies has been closely linked to his idea on the social transformation. Co-operative society, according to his opinion, should have played a particular role in the creation of a socialist community, representing an association of free manufacturers of the society. He has based such conception on the wider consideration of the social system and the role of co-operative society in it. Svetozar Markovic has thoroughly considered agricultural co-operatives in the country and those in the city in the frame of manufacturing co-operatives, as well as credit and consumer co-operatives.

Although the institution of the Serbian family co-operative has been, in certain sense, his model for manufacturing co-operative, nevertheless he

has considered, in the spirit of his time, that its essence should have been adjusted to the large manufacturing farms as a basis for modern production. The greatest deficiency in Markovic's view on co-operatives has been the misconception that the system of co-operative societies, and socialism in general, could have been built peacefully at that time, in the frame of prevailing capitalist productive forces.

RÉSUMÉ

Les conceptions de Svetozar Marković sur les coopératives et leur rôle dans la transformation sociale

Les conceptions de Svetozar Marković sur les coopératives sont étroitement liées à sa conception de la transformation sociale. A son avis, dans la formation de la communauté socialiste la coopérative devait jouer un rôle exceptionnel, car elle représenterait l'association des producteurs libres de la société. Il avait basé une telle conception d'une manière plus large sur l'observation de l'organisation sociale et du rôle de la coopérative dans celle-ci. Svetozar Marković a élaboré en particulier, dans le cadre du système des coopératives de production, les coopératives rurales et urbaines, et il a étudié de même les coopératives de crédit et les coopératives de consommation.

Quoique dans un sens déterminé l'institution de la zadruga serbe — la coopérative de famille — lui a servi de modèle pour la coopération de production, néanmoins il considère que, dans l'esprit du temps, il faut adapter son essence à la grande économie de production — à la base de la production moderne. Le plus grand défaut de la conception de Marković consiste dans l'erreur que le coopératisme, et le socialisme en général, pouvait être édifié, à cette époque, par la voie exempte de troubles et d'agitations, dans le cadre des rapports de production capitalistes dominants.